

מקומן של חיות מחמד במשפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי

רחל גילשטרם (וינברגר)

תקציר

חיות מחמד שכיחות מאוד בקרב משפחות בישראל, והן נחשבות לבנות משפחה אהובות בדומה לילדים. חיות מחמד שכיחות גם בבתיהן של משפחות שיש להן ילד על הרצף האוטיסטי, ולגידולן בקרב משפחות אלה פוטנציאל רב להביא לידי תרומה משמעותית לרווחת הילדים ובני משפחותיהם. ספרות רבה מתארת את תרומתם של כלבי שירות מיומנים המיועדים לשמור על ביטחון הילדים, לרווחתם ולרווחת בני משפחותיהם. אולם מחקרים מעטים מציעים שגם לנוכחות חיות מחמד ללא הכשרה כלשהי, ישנה השפעה מיטיבה על הילדים שעל הרצף האוטיסטי ועל בני משפחותיהם. מחקר איכותני זה בדק כיצד נתפס מקומן של חיות המחמד בקרב שבע משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי בישראל, בעזרת ראיונות טלפוניים אישיים עם אימהות הילדים. שיטת הניתוח הייתה ניתוח תוכן באמצעות חלוקה לתמות. ממצאי המחקר המוצגים בארבע תמות, מלמדים על מקומן החשוב של חיות המחמד בקרב משפחות אלה. שילובן במשפחות והקשר המיוחד הנוצר בינן לבין הילדים שעל הרצף, תורמים במידה ניכרת לתפקודם של הילדים ותרומה זאת מציעה אופטימיות באשר למימוש מלא יותר של הפוטנציאל שלהם. נוכחותן משפיעה בו זמנית גם על שאר בני המשפחה. הן תורמות לחיזוק מערכת היחסים בין האחים, ליחידה ההורית ולגיבוש המשפחה. לתרומה זו חשיבות רבה בשל הקשיים הפוטנציאליים בתפקוד המשפחתי הנובעים מהאתגרים הכרוכים בגידול ילדים עם ליקויים מורכבים. הממצאים מלמדים גם על האתגרים העומדים בפני המשפחות הבוחרות להכניס חיות מחמד לביתן ולחיהן.

מילות מפתח: אחים לילדים על הרצף האוטיסטי; הורים; חיות מחמד; חיות מחמד כבנות משפחה; טיפול; ילדים על הרצף האוטיסטי; משפחות; תרומה לתפקוד.

מבוא וסקירת ספרות

לפי ה-DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) הספקטרום או הרצף האוטיסטי (ASD – Autism Spectrum Disorder) הוא מצב הטרוגני שבו אדם חווה ליקויים מתמשכים בתקשורת חברתית וביחסי גומלין חברתיים בסביבות מגוונות ומראה דפוסי התנהגות, פעילות ותחומי עניין מוגבלים החוזרים ונשנים. לעיתים קרובות מופיעים גם ליקויים חושיים. קשיים אלה חייבים להופיע כבר בילדות המוקדמת, להתבטא בלקות ניכרת בתפקוד והם אינם מוסברים בקשיים אינטלקטואליים או בעיכובים התפתחותיים.

הורים לילדים על הרצף האוטיסטי מתמודדים עם אתגרים מרובים בגידולם בשל הליקויים המורכבים. מתוך המחקרים עולה שהם מתמודדים עם בעיות פסיכולוגיות, קשיים בזוגיות ובתפקוד המשפחתי יותר מהורים לילדים עם התפתחות תקינה

Fernández-Alcántara et al., 2016; Gau et al., 2012; Pisula & Porębowicz-) (Dörsmann, 2017).

על פי ספרות נרחבת העוסקת בשילוב בעלי חיים בהתערבויות טיפוליות מוצלחות ומיטיבות בקרב אנשים או ילדים על הרצף האוטיסטי (O'Haire, 2017), לגידול חיות מחמד בקרב משפחות אלה פוטנציאל רב לתרום במידה רבה לרווחת ילדים על הרצף האוטיסטי ובני משפחותיהם. מחקר זה מבקש לתרום להבנת פוטנציאל זה של חיות המחמד בקרב משפחות אלה בישראל.

בסקירה זו אעסוק בנושאים הבאים: מקומן של חיות המחמד בקרב משפחות, מקומן בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי, תרומתם של כלבי שירות לילדים על הרצף האוטיסטי ולמשפחותיהם, תרומתם של כלבים וחיות מחמד אחרות שלא עברו הכשרה לסיוע לילדים על הרצף ומשפחותיהם, ולסיום אציין קשיים בגידול חיות מחמד.

מקומן של חיות מחמד בקרב משפחות

מספר המשפחות המגדלות חיות מחמד הולך וגדל ברחבי העולם. לצד ירידה בשיעורי הילודה, ולאחריה שינויים במבנה המשפחה בחברות מפותחות, גדלה חשיבות הקשר עימן והן נחשבות לבנות משפחה קרובות או לילדים חלופיים (גילשטרום ווינברגר, 2013; Wong et al., 2017). גם בישראל חיות מחמד שכיחות מאוד בקרב משפחות (בר-צורי, Shir-Vertesh, 2011), והן נחשבות לבנות משפחה אהובות, בדומה לילדים או תינוקות (Shir-Vertesh, 2012). הן משתתפות בשגרה המשפחתית היומיומית ובאינטראקציות בין בני המשפחה ומשפיעות על התנהגותם של בני המשפחה ועל דפוסי התקשורת ביניהם (גילשטרום ווינברגר, 2013, 2017).

מקומן של חיות מחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי

חיות מחמד גדלות גם בבתייהן של משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי (Carlise et al., 2017). ישנה ספרות נרחבת העוסקת בשילוב בעלי חיים בהתערבויות טיפוליות מוצלחות ומיטיבות בקרב אנשים/ילדים על הרצף האוטיסטי (O'Haire, 2017). התוצאות השכיחות ביותר הן הגדלת האינטראקציות החברתיות, העלאה במידת התקשורת, ירידה בבעיות התנהגות, העלאה ברגשות חיוביים, במיומנויות מוטוריות וירידה בעוררות של לחץ וחרדה (שם). ספרות זו מציעה שלגידול חיות מחמד בקרב משפחות אלה פוטנציאל רב לתרום תרומה ניכרת לרווחת ילדים על הרצף ובני משפחותיהם. שני סוגי בעלי החיים הגדלים במשפחות אלה הם כלבי שירות מיומנים המיועדים לשמור על ביטחון הילד וכלבים וחיות מחמד אחרות ללא הכשרה.

תרומתם של כלבי שירות לילדים הנמצאים על הרצף האוטיסטי ולמשפחותיהם

הספרות המחקרית הבודקת את תרומתם של כלבי שירות לילדים על הרצף ומשפחותיהם הולכת וגדלה במהירות (Hall et al., 2016; Hall, Wright, & Mills, 2016). כלבים אלה מוכשרים במיוחד כדי לסייע לילדים אלה. תפקידם העיקרי הוא לשמור על ביטחון הילד מחוץ לבית. הילד קשור אל הכלב ברצועה ובמערכת חגורות כאשר ההורה הצועד מאחור מחזיק את הכלב ונותן לו הוראות להתקדם. הכלב מודרך להאט את תנועת הילד ולמנוע

ממנו לברוח לכביש. כאשר הילד מנסה לרדת מהמדרכה, הכלב משתמש בכל כוחו כדי לעצור ובולם את תנועת הילד עד שההורה יוכל להתערב (Burrows, Adams, & Millman, 2008). נוסף על כך, הכלבים מסייעים בהרגעה, ויסות והפחתה של התנהגויות בלתי צפויות של הילד (Berry et al., 2013; Viau et al., 2010).

הם מפחיתים את מצוקת ההורים בנוגע לביטחון הילדים הן בחוץ והן בבית. הם מקטינים גם את רמת המצוקה ההורית הכללית בנוגע להתנהגות הילדים בכך שהם מצליחים להרגיע, להסיח ולווסת את התנהגותם הבלתי צפויה. ככל שעולה הרגיעה בקרב ההורים, כך מתאפשרת שגרת יום-יום ניוחה יותר למשפחה כולה ושיפור היחסים במשפחה (Burrows, Adams, & Spiers, 2008; Smyth & Slevin, 2010).

תרומתם של כלבים וחיות מחמד אחרות שלא עברו הכשרה לסיוע לילדים ולמשפחותיהם

משפחות רבות עם ילדים על הרצף האוטיסטי מגדלות חיות מחמד (Carlisle et al., 2017). חיות מחמד אלה אינן מיועדות לסיוע, ואולם נמצא שגם לנוכחותן, מבלי שעברו הכשרה כלשהי, יש השפעה מיטיבה על הילדים ומשפחותיהם. מחקרים מעטים יחסית בדקו את תרומתן למשפחות אלה. נמצא שחיות מחמד (כלבים וחיות אחרות) חיזקו מיומנויות תקשורתיות וחברתיות אצל הילדים עם האוטיזם (Carlisle, 2014; 2015; Carlisle et al., 2017; Colțea, 2011). במחקרים אחרים נמצא גם שהילדים יצרו עם חיות המחמד קשרי אהבה, קרבה וחברות (Byström & Persson, 2015; Carlisle et al., 2017; Hart et al., 2018; Harwood et al., 2019). הראו שיפור בתפקוד, לדוגמה קבלת אחריות לטיפול בחיה, העלאה במוטיבציה ללמידה, שיפור בשינה ובפעילות המוטורית (Byström & Persson, 2015; Carlisle et al., 2017; Hart et al., 2018). רגיעה (Byström & Persson, 2015; Hart et al., 2018), וכן הראו הבנה טובה יותר של מחזור החיים והמוות ופיתחו אמפתיה כלפי חיות (Carlisle et al., 2017; Harwood et al., 2019).

מחקרים אחרים בדקו את השפעת חיות המחמד על הורי הילדים ועל תפקוד המשפחה. נמצא שהכנסת כלבים למשפחה הביאה לשיפור בתפקוד המשפחות לעומת משפחות בלי כלבים (Wright et al., 2015b). במחקר אחר (Wright et al., 2015a) נוכחות הכלבים הביאה לידי ירידה במצוקת המטפלים העיקריים לעומת מטפלים במשפחות בלי כלבים. במחקר אחר (Carlisle, 2014), גידול חיות מחמד הביא לידי תחושת חברות להורים (הכלבים יצרו עימם יחסים קרובים יותר מאשר עם הילדים), רגיעה, הקלה במתח ושיפור יחסי הגומלין החברתיים במשפחה.

קשיים בגידול חיות מחמד

לצד התרומה הניכרת הספרות מציינת גם קשיים הקשורים לגידול חיות מחמד: השקעת זמן בדאגה להן, דאגה לביטחונן ולביטחון הילדים – במיוחד הצעירים מביניהם – שאינם מודעים לשפת החיות, וכן עלויות כלכליות (Harwood et al., 2019).

בשל תרומתן הרבה של חיות המחמד המשולבות בבתי המשפחות ללא כל הכשרה הן לחיי הילדים עם האוטיזם והן לחיי שאר בני המשפחה ובשל המחקר המועט יחסית בתחום זה, מטרת המחקר הנוכחי הייתה לחקור את מקומן של חיות המחמד בקרב משפחות

ישראליות עם ילד על הרצף האוטיסטי. שאלת המחקר הכללית הייתה: כיצד נתפס מקומן של חיות המחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי? השאלה חולקה לארבע תתי-שאלות: ספרי לי על מקומה של חיות המחמד במשפחה? כיצד משתנה תפקוד המשפחה לאחר הכנסת חיות המחמד לחייה? כיצד נתפס תפקודו של הילד על הרצף האוטיסטי לאחר הכנסת חיות המחמד למשפחה? ספרי על קשיים בגידול חיות המחמד במשפחה.

שיטה

נבדקים – במחקר איכותני זה השתתפו שבע משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי מיישובים שונים בארץ. בכל המשפחות האימהות הן שהתראיינו, גילן נע בין 34 ל-53. בקרב הילדים היו 4 בנות ו-3 בנים. גילם נע בין 6 ל-16, ולכולם היו אבחונים מסודרים ממקורות מוסמכים כמו מכונים להתפתחות הילד, פסיכיאטרים ופסיכולוגים. כולם ברמת תפקוד גבוהה. רוב האימהות (ארבע) היו בעלות השכלה אקדמית, שתיים בעלות השכלה על-תיכונית ואחת בעלת השכלה תיכונית. המעמד הסוציו-אקונומי של רוב המשפחות (חמש) היה בינוני, של משפחה אחת בינוני-נמוך ושל אחרת גבוה. לכל המשפחות היו עוד ילדים חוץ מהילד שעל הרצף האוטיסטי. לשלוש משפחות היו כלבים (לאחת היו שני כלבים ולאחרות כלב אחד), לשלוש משפחות היו חתולים (לאחת מהן היו תשעה ולאחרות חתול אחד) ולמשפחה אחרת הייתה תוכי נקבה (להלן תוכית).

מערך – מערך המחקר היה איכותני. הבחירה בו הייתה בשל יתרונותיו: גמישות, חשיפת ידע סמוי, קרבה אל משתתפי המחקר וסובייקטיביות (שקדי, 2003).

כלים – הכלים לאיסוף הנתונים היו ראיונות טלפוניים אישיים מובנים למחצה עם האימהות, שאלונים סוציו-דמוגרפיים, רפלקציות שכתבו בני משפחה (מלבד האימהות), וכן תמונות¹ של בני המשפחה והילדים על הרצף האוטיסטי עם חיות המחמד שנשלחו אל החוקרת. לאחר הבהרת מטרת המחקר ומענה על שאלון סוציו-דמוגרפי, הועברו לאימהות ראיונות טלפוניים אישיים מובנים למחצה. הריאיון כלל את ארבע שאלות המחקר. שמות הילדים על הרצף האוטיסטי ושמות חיות המחמד שולבו בשאלות כדי לתת תחושת קרבה ונינוחות. שאלות המחקר שולבו בראיונות במידה שהנושאים הנדרשים לא עלו מעצמם בשיחה הפתוחה או עלו בחלקם. לחלופין הם שולבו ברגעי שקט או צורך של האימהות בפסק זמן קצר בעת השיחה. הראיונות נמשכו בין 32 ל-65 דקות, הוקלטו, הועברו למחשב ושוכתבו.

הליך – הפנייה אל המשפחות הייתה באמצעות פרסום בפייסבוק בקבוצות סגורות של הורים לילדים על הרצף האוטיסטי. בתחילה החוקרת התכוונה להתמקד במשפחות הגרות בצפון הארץ כדי שתוכל להגיע לראיונות אישיים. אולם הפניות הרבות הגיעו מכל רחבי הארץ ולכן הוחלט על ראיונות טלפוניים. לבסוף החוקרת בחרה באקראי שבע מתוך הפניות הרבות שהגיעו. שעות הראיונות נקבעו לנוחות האימהות. רובן העדיפו שיהיו בשעות הערב כשהילדים ישנים או בשעות הבוקר כשהם במסגרות החינוך. השאלות אפשרו לאימהות לתאר מנקודת מבטן את מקומן של חיות המחמד במשפחה ובחיי הילד

1. צילום תמונות משפחתיות בידי בני המשפחה מאפשר להם לעצב את סיפור חייהם בנרטיב ביוגרפי חיובי. זאת מתוך בחירה ברגעים נעימים שהם רוצים לזכור ולהראות (שליטא ואחרים, 2011).

על הרצף האוטוסיטי. הרפלקציות שנכתבו לאחר הראיונות, אפשרו לחוקרת ללמוד את נקודת מבטם של בני משפחה אחרים (אבות, אחים ואחיות) ביחס למקום חיות המחמד במשפחה ובחיי הילד על הרצף האוטוסיטי. הם הונחו להתבונן במחשבותיהם וברגשותיהם ביחס למקום החיה במשפחה ובחיי הילד שעל הרצף האוטוסיטי ולתארם בכתובה. התמונות המשפחתיות הכוללות את חיות המחמד תיארו אף הן את מקומן כבנות משפחה ואת מידת הקרבה אליהן. ניתוח תוכן מעמיק של הראיונות, בשילוב הרפלקציות והתמונות, אפשר להבין את מקומן של חיות המחמד בקרב כל בני המשפחה – הילדים שעל הרצף האוטוסיטי, אחיהם, יחידת ההורים והמערכת המשפחתית כולה. לאחר הניתוח נרשמו הממצאים ונערך הדיון בהם.

השיטה לניתוח הנתונים – שיטת הניתוח הייתה ניתוח תוכן באמצעות חלוקה לתמות. **אתיקה** – האימהות שהשתתפו הביעו נכונות להשתתף במחקר. הובהר להן שהן רשאיות לעצור/לסיים בכל שלב בראיון במידה שירצו בכך. שמות הילדים ושמות חיות המחמד בדוים למניעת זיהוי.

ממצאים

ממצאי המחקר לימדו על מקומן החשוב של חיות המחמד בקרב המשפחות. כבנות משפחה לכל דבר הן היו שותפות בשגרת המשפחה היומיומית, השתתפו באינטראקציות בין בני המשפחה, היו נושא שכיח לשיחות והשפיעו על התנהגות בני המשפחה ועל דפוסי התקשורת ביניהם.

בניתוח התוכן של הראיונות עלו ארבע תמות המתארות את מקומן של חיות המחמד בחיי הילד על הרצף האוטוסיטי ובחיי שאר בני המשפחה, וכן את הקשיים הקשורים בגידולן: תרומת חיות המחמד לשיפור בתפקוד הילד על הרצף האוטוסיטי, חיות המחמד כבנות משפחה, תרומתן של חיות המחמד לתפקוד המשפחה וקשיים בגידול חיות המחמד. להלן פירוט התמות.

ממצא 1: תרומת חיות המחמד לשיפור בתפקוד הילד שעל הרצף

תמה זו מחולקת לשלוש תמות משנה: למידת מיומנויות חדשות ושיפור היכולת להתמודד עם קשיים, סיוע ביצירת קשרים חברתיים ומתן תמיכה רגשית.

למידת מיומנויות חדשות ושיפור היכולת להתמודד עם קשיים

כחלק מקשיי התקשורת, לרבים מהילדים על הרצף קשה מאוד להבין שפה בלתי מילולית – שפת הגוף והתקשורת עימם מילולית בעיקר. המפגש המיוחד, המושך, עם חיות שאינן מדברות, מדרבן אותם ללמוד להבין שפה שאינה מילולית כדי להתחבר ולתקשר עימן (ליזום תקשורת ולהגיב על יוזמות החיות לתקשורת).

היכרות עם השפה הבלתי מילולית של חיות המחמד חיונית גם כדי לפתח מודעות לצורכיהן: זיהוי רעב, צמא, רצון לנוח או לישון, לצאת החוצה או להיכנס, לשחק, לקבל מגע גופני מסוים או לחלופין רצון להיות בקרבה ללא מגע וכו'. מודעות זו חשובה במיוחד, שכן זיהוי הצורך של חיות המחמד במועד מסוים והיענות לצורך באותו מועד מגיעים לעיתים קרובות על חשבון רצון/צורך שונה לחלוטין של הילד בקשר עם החיה.

כך למשל הילד עשוי לרצות שהיא תשחק איתו, תבוא למיטתו, תתערסל בחיקו וכו' ולא לזהות צורך מיידי שלה, שונה לחלוטין. ניסיון לכפות את רצונו מביא לאי נוחות, כעס ותגובות שליליות מצד החיה ולפיכך גם לאי נוחות, כעס ותגובות שליליות שיגיעו מצידי. כדי לפתור מצב מעורר מחלוקת זה של התנגשות בין רצון הילד לרצון/צורך החיה ולהצליח לדחות את הרצון האישי ולהיענות לצרכיה, הילד נדרש לפתח יכולת לדחיית סיפוקים וויסות רגשי. מתוך הדוגמאות שעלו במחקר הנוכחי, נראה שהילדים עושים מאמצים ניכרים **על אף קשייהם** – במיוחד בתחילת תהליך ההסתגלות לחיים במחיצת חיות המחמד – להבין את צורכיהן ולהיענות להם גם אם רצונותיהם היו שונים מאוד. הדוגמה להלן מלמדת כמה מורכב ולא פשוט לפתח מיומנות זו :

זו חתולה שנמצאה מתחת למכסה מנוע של אוטו [...] והיא הייתה מאוד מבוהלת ובשבועות הראשונים שלה היא בילתה מתחת לספה [...] והוא, הייתה לו פנטזיה שהיא תישן איתו במיטה והיא תתכרבל איתו, והם יתחבקו על המיטה וזה לא קרה, והיה לו מאוד קשה עם זה [...] הוא בא אליה והיא שורטת, והוא בא אליה והיא בורחת [...] והוא זרק עליה כרית פעם אחת כי היה לו מאוד קשה, ההבדל בין הרצוי למצוי בין הפנטזיה לבין מה שקורה בפועל. ולאט לאט זה הסתדר [...] הוא התחיל להבין שיש פה – זו לא תוכנית כבקשתך – יש לה רצונות משלה.

לרבים מהילדים על הרצף קשיים חושיים ניכרים. המפגש האינטנסיבי והימיומי עם חיות המחמד במשפחה הוא מפגש הכולל חוויות חושיות עזות. הקשר הראשוני והעיקרי איתן הוא באמצעות מגע גופני נעים שאינו פשוט בעבור רבים עם רגישות יתר (הנמנעים ממגע) או בעלי תת-רגישות (הזקוקים למגע חזק). גם המפגש עם מזון החיה, כלי האוכל, הפרשות, שערות, תרופות וכדומה, עלול להיות קשה בעבור ילדים עם רגישות יתר לריחות. הרצון והצורך לדאוג לחיות המחמד מביא עימו נחישות ורצון רב יותר להתמודד ולהתגבר על קשיים חושיים אלה :

הוא ילד שמאוד מאוד רגיש לריחות – ודיברנו איתו שיש דברים שלאט לאט הוא צריך לעשות, כמו לתת לה אוכל, לנקות לה את הארגז, הילד הזה לא יכול לשבת במסעדה, אבל הוא פותח את המכל של הבונוז נקרא לזה, והופך לה ונוגע בזה בידים. שלא לדבר על הארגז, אם אני מנקה את הארגז אז הוא כועס כי זה התפקיד שלו, זו החתולה שלו.

או :

דפנה פשוט מצאה שיטה איך היא יכולה להרים אותה (את התוכית) בלי לגעת בה. היא הרימה אותה בעזרת רשת שיש בתנור. [...] היא העבירה את הרשת לכלוב, והתחילה להרים את מיקי, מוציאה אותה, מחזירה אותה, מטיילת איתה, כשגם מיקי מרגישה שמה בטוחה וגם מקבלת את המענה והיחס שלה.

כך הילדה נעזרת באמצעי מתווך שמאפשר לה לקבוע את מרחק הביטחון מהתוכית. פיתוח היכולת לדחיית סיפוקים וויסות רגשי וכן שיפור היכולת לוויסות חושי בקרב הילדים, מתבטאים ביצירת קשר רגשי מיוחד וקרוב עם החיות, מתוך היכולת להיענות לצורכיהן ולטפל בהן ברגישות. אמפתיה זו מתבטאת במיוחד בצד טיפולי עמוק יותר שמעבר לדאגה לצרכים הבסיסיים של חיות המחמד, בפינוקי מזון, מגע, תשומת לב, משחק, מודעות לפחד, צורך בשינה וכדומה. דאגה זו שהופיעה כיוזמה טבעית של הילדים (ללא עידוד ההורים אך עם אישורם שאכן ברוב הפעמים הילדים "קראו" נכון את צורך

החיה), מלמדת רבות על האמפתיה או הקשר הרגשי העמוק בין הילדים לחיות. דאגה אמפתית זו עשויה לספק נחמה רבה להורים שבקשר שלהם עם ילדם מתקשים לגלות את הדאגה לשלומם ולרווחתם כפי שמציעות הדוגמאות להלן:

אותי הוא לא רואה, אני יכולה למות מולו מכאבים. רק אם, לא יודעת – (יקרה) משהו קיצוני, אז הוא ישאל אותי: מה קרה?

או:

היא הרבה יותר רגישה לצרכים של הכלב או לצרכים שהיא מדמינת שיש לכלב [...] בקטע שהכלב צריך לישון, הכלב לא אוהב שחם, הכלב מפחד שיש סערה בחוץ – את זה היא מזהה. אבל היא לא תזהה אצלי שבשבת בצהריים אני צריכה לישון, אני עייפה. היא לא מסתדרת עם המחשבה הזאת.

התבוננות ההורים ביכולת הילדים להביע דאגה ורגישות כלפי צורכי בעלי החיים יכולה להביא לראייה אופטימית יותר של יכולותיהם לדאוג גם להם, לבני משפחה אחרים ולאנשים בכלל.

אמפתיה זו מועברת גם לחיות מחמד זרות. כמעט בכל המשפחות האימהות ציינו את העברת הקשר הרגשי הקרוב עם חיות המחמד הפרטית גם אל בעלי חיים אחרים. יכולת הכללה זו באה לידי ביטוי בעיקר במשיכה ואמפתיה לבעלי חיים אחרים שאינם מוכרים או בבקשה לגדל עוד חיות מחמד. האמפתיה ניכרת בדוגמאות להלן:

עכשיו הוא הולך לבית הספר לבד ואני מסתכלת עליו מהחלון וראיתי שהוא עצר אדם וביקש רשות וליטף כלב. אני לא זוכרת שלימדתי אותו משהו כזה, וזו איזו תובנה שנוצרה אצלו לבד.

וגם:

משה אומר שקשה לו להרגיש הרבה פעמים אמפתיה כשהוא שומע סיפורים של אנשים. הוא יודע שעקרונית היה מצופה ממנו שהוא ירגיש את הדאגה או הכאב או משהו, אבל לא רק כלפי בוני – שזה מובן. היא קרובה, היא נמצאת איתו וכשהיא חולה מאוד מובן שהוא ידאג לה וישאל מה איתה, אבל אני חושבת שהוא מרגיש הרבה יותר אמפתיה לחיות בכלל.

חוץ ממשפחה אחת, כל הילדים היו שותפים בדרך זו או אחרת בטיפול בחיות המחמד. סוגי הטיפול כללו דאגה למים ולמזון, ניקוי ארגזי החתולים וטיולים עם הכלבים (מטלה שהייתה מורכבת במיוחד בעבורם), ניקוי כלוב התוכית והוצאתה ממנו. כמה מהילדים השתתפו ביוזמתם ברוב הטיפולים וגילו עקביות ומחויבות במשימותיהם. היוזמות, לדעת האימהות, הביאו לסיפוק רב. סיפוק זה יכול לנבוע הן מהגאווה המגיעה עם תחושת ההצלחה, הן מהגאווה המגיעה לאחר הכרת ההורים במאמצים, הן מתחושת הביטחון בקשר המיטיב הנוצרת בעקבות שגרת הטיפולים והן בשל המשוב המידי והאהבה שמעניקה חיות המחמד. אחרים קיבלו עליהם את האחריות ביוזמת ההורים ובתיווכם אך משקיבלו על עצמם את התפקיד, מילאו אותו לרוב בהצלחה ובשמחה.

עם זאת נראה שבחלק מהמשפחות הילדים היו יכולים לקבל על עצמם חלק רב יותר בטיפול בחיות המחמד במידה שההורים היו חוששים פחות ומציעים יותר שישתתפו. ייתכן שהחשש מהצעת אחריות רבה יותר נובע מהגנת יתר. במצב זה ההורה עשוי להציע פחות קבלת אחריות, ובמקום זאת לקבל יותר על עצמו את המטלות גם כשהוא עמוס

מאוד, או לכל היותר להציע שהטיפול ייעשה במשותף, הצעה שמשאירה אותו ממילא בתפקיד האחראי. דוגמאות להגנת יתר:

היא לא לוקחת על עצמה כלום. היו פעמים שחיכיתי לראות אם היא תזכור לבד (לתת מים ומזון לכלב) והיא לא זכרה. אני לא יודעת אם זה בגלל שאני קביים בשבילה או שהיא לא מסוגלת. אני לא מאמינה שהיא לא מסוגלת, אבל אני לא יודעת מאיפה זה נובע.

אפשרות נוספת היא שהחשש נובע מהדאגה לחייה.

אולם בשני המקרים נראה שאמונה רבה יותר ביכולת הילדים לקבל את האחריות על עצמם, ובעקבותיה מתן הזדמנויות רבות יותר לקחתה, יכולה ליצור הפתעות רבות ולעודד את ההורים לתת להם מרחב גדול יותר בהיבט הטיפולי. את הדוגמאות להלן שמבטאות יוזמות מעניינות של הילדים לאחריות, תיארו דווקא הורים חוששים: האחת, יוזמת הילדה לקחת את הכלב לטיולים מרוחקים במקום שבו איתרה כלבים שהכיר (חברים במילותיה) כדי שישחק איתם; השנייה, תזכורות לאם שהחתולה החולה צריכה לקבל תרופות.

בחלק מהמשפחות הילדים התמודדו עם מוות או מוות קרב של חיות המחמד ונראה שהמוות נחוה כאירוע קשה להכלה, ושתחושת האובדן חזקה ומשמעותית ביותר. כך במשפחה אחת הילדה חוותה ביום הולדתה מוות של גור חתול שנקשרה אליו במיוחד:

יש קשר מאוד חזק, כאילו עד היום, היום הולדת שלה היה לפני 3 חודשים והגור הזה שהיה אצלנו שמת, היא הייתה מאוד קשורה אליו והיא כמה פעמים ביום יכולה להגיד: אני מתגעגעת, אני מתגעגעת. [...] למרות שהיא קיבלה חתול חדש, היא טוענת שהייתה הכי קשורה אליו, שהוא הכי אהב אותה.

ובמשפחה אחרת ההורים דיברו עם הילד על כך שהכלבה זקנה ומתקשה בתפקוד (כהכנה למותה הקרב):

היה יום שהיא אצלנו 13 שנים, ואמרתי לו אתה יודע שיש לקליאו יום הולדת? אז הוא אמר: היא תהיה פה בשנה הבאה? אמרתי לו: אני חושבת שלא, היא מאוד מבוגרת והיא לא מרגישה טוב, ואז סיפרו לי שהוא סיפר את זה – כמה פעמים, הוא גם בכה בבית הספר, הוא אמר: אני בוכה כי הכלבה שלי עוד מעט תמות.

חלק מהאימהות תיארו כיצד חיות המחמד מסייעות לילדיהן להתעורר בבקרים. נראה היה שחברתן הייחודית העליזה, ובעיקר המגע הפרוותי הנעים, מצליחים להניע את הילדים לקום בקלות רבה יותר לעומת ימים שבהם ההורים הם שמעירים. אפשר להציע שהתעוררות רגועה יותר של הילדים יכולה להיות תרומה מרגיעה במידה ניכרת לשגרת בוקר לחוצה ועמוסה של התארגנות בני המשפחה לבית הספר ולעבודה.

בשתי משפחות חיות המחמד שימשו מניע חשוב ללמידה. במשפחה אחת הילדה נעזרה בכלב כדי להכין שיעורי בית וללמוד למבחנים:

ככה היא לומדת למבחנים, היא יוצאת (לטייל עם הכלב) ומדברת עם עצמה מה היה החומר ואיך היא תסתדר במבחן. או יש לה שיעורי בית מאוד קשים, אז היא יוצאת לכלב שנמצא בחצר הבית, והכלב כביכול עוזר לה עם שיעורי הבית.

במשפחה השנייה הילד בחר לגשת לספרייה ולקרוא ספרי מידע על גידול חתולים כהכנה להכנסת החתולה הביתה.

סיוע ביצירת קשרים חברתיים

רבים מהילדים על הרצף חווים קושי רב ביצירת קשרי חברות. חיות המחמד סייעו מאוד ביצירת קשרים. במשפחה אחת האם תיארה את החתולים כחברים הבלעדיים של הבת:

היא נורא רוצה חברים והם לא יודעים איך לקבל אותה והחתולים מקבלים אותה איך שהיא, והיא יכולה לקחת חתול ולחבק אותו, מה שהיא לא יכולה עם ילד [...] היא רוצה כל חתול [במשפחה יש תשעה והילדה מוכנה לנוספים]. זה החיים שלה, אין לה חברים. חתולים זה בעצם כל החיים שלה, היא בקושי יוצאת מהבית.

בשאר המשפחות כל האימהות ציינו את חשיבות חיות המחמד כאמצעי להתקרב ולרכוש חברים. בחלק מהמשפחות החיות היו מעין מגנט למשיכת חברים לביקורים. כך תוארו הכלבה והחתולה כמתווכות כשקשה ליצור שיחה. העיסוק בהן הרגיע ואפשר לשיחה הסובבת סביבן להתפתח בטבעיות גם לנושאים אחרים. במשפחה אחרת האם תיארה כיצד היציאה עם הכלב לטיול עוזרת לבתה להתחבר בטבעיות אל החיילות ששומרות על היישוב בעת סיוריהן. אותה אם תיארה גם את מודעותה המיוחדת של הבת לצרכי החברות של הכלב, מודעות שלדעתה שיקפה את צורך הבת שאינו מתממש בחברים משלה. בחלק מהמשפחות ההורים למדו מהמורים בבית הספר על כך שהילדים יצרו קשר עם חברים לכיתה ושיתפו אותם בחוויותיהם עם חיות המחמד. מקומן של חיות המחמד במשפחה כחברות מועדפות (או עיקריות) בעבור הילדים על הרצף, מקבל משמעות מיוחדת כאשר הקושי בקרבה לאנשים מתבטא גם במחיצת בני המשפחה הקרובים. במצבים אלה הילדים עשויים לעיתים לבחור ולהעדיף את חברתן על פני חברת בני המשפחה, כפי שמציעות הדוגמאות להלן:

נגיד שנשב כולנו על הספות לדבר [...] הוא יושב איתה על הברכיים, היא איזה שהוא מגן, היא משהו כזה כמו תינוק שאפשר להתעסק איתו ואפשר גם קצת לעמוד מאחוריו וקצת להפחית את המתח מהתקשורת. לא צריך ליצור קשר עין כשאני מסתכל על הכלבה ואני מלטף אותה [...] היא מאפשרת לו התנתקות יותר מקובלות סוציאלית.

על אף שלדעת האם מצב זה נחוה כמו הימנעות מתקשורת אנושית, אפשרות נוספת להבין התנהגות זו היא שהכלבה מאפשרת בנוכחותה, במגע ובעיסוק בה הרגשת חברות עמוקה שמקילה ומרגיעה, ואולי אפילו מאפשרת את נוכחות כל המשפחה וציפייתה הלגיטימית להצטרפות הילד לדינמיקות התקשורתיות. להלן דוגמה שנייה:

מבני אדם היא נמנעת. עם חתולים אין לה שום בעיה לתקשר, להיות איתם [...] פיזית, מגע וכאלה, כמובן שהיא מעדיפה את החתולים על בני אדם באופן כללי וגם עלינו (בני המשפחה). אין לה פחד ממגע עם חתולים, ממגע עם בני אדם יש.

הדוגמאות מציעות שחיות המחמד מסייעות ליצירת קשרי חברות הן "כשבורות קרח" ומגשרות, והן כחברות נאמנות כשלעצמן לצד הקשר האנושי כשהמפגשים האנושיים – כולל המשפחתיים – ייתכן שחברתן וחברותן במפגשים מסוימים עשויות לעודד בהמשך גם מפגשים אנושיים בלעדיהן.

מתן תמיכה רגשית

חיות המחמד מציעות בעבור כל הילדים תמיכה רגשית. הילדים יוזמים את הקרבה הרגשית מתוך התקרבות אל החיות, כשכמה מהם מזהים (רמת מודעות שאינה בהכרח ברורה גם לאנשים שאינם על הרצף) את פוטנציאל ההרגעה שלהן בעבורם:

היא יכולה להגיד שהיא צריכה להירגע והיא לוקחת חתול, נגיד למיטה, להירגע עם החתול [...] והיא טוענת שהחתול מרפא אותה. איפה שכואב לה היא שמה את החתול, על הרגל – כואבת לה הרגל – אז זה מעביר את הכאב, כואב לה בלב, זה מעביר את הכאב בלב.

או:

הם שוכבים ומתחבקים, היא אוספת. השיא היה כשראיתי אותו כועס, כועס, כועס, עצבני, והוא ניגש אליה וראיתי אותו מתיישב ופשוט מתחיל ללטף אותה [...] מאז זה כבר חוזר על עצמו [...] אני די חושבת שהוא יודע להגיד שהוא נרגע איתה.

גם תמונות הילדים עם חיות המחמד מלמדות על התמיכה הרגשית ועל הנחמה הרבה שנכחותן מביאה. התמונות מתארות קרבה פיזית רבה אל החיות – של חלקי גוף רבים, כולל הפנים – וכן הבעות פנים מאושרות או שלוות מאוד של הילדים המחזיקים אותן. לקרבה זו יש משמעות רבה ביותר בשל הימנעות רבים מילדים אלה ממגע גופני אנושי.

התמיכה הרגשית מלווה גם בהבעה רגשית של עומק הקשר:

הוא מדבר איתה: כן, אלפי את החתולה הכי טובה בעולם. הוא שר לה: את החתולה הכי יפה בעולם, אני אוהב אותך.

ברבות מהמשפחות בלטה חשיבות התמיכה הרגשית של חיות המחמד בעבור הילדים, במיוחד כשהיו מחוץ לבית ורחוקים מהן. במצבים אלה הילדים ביטאו בבירור את הגעגוע והדאגה לחיה ואת רצונם לחזור הביתה ולהיות איתה שוב:

כשהיינו בנופש השבת. כל הזמן הקטנה (שעל הרצף) אומרת לי: וואו, אני כל כך דואגת למיקי, איך הייתי רוצה שהחסידה הזאת תהיה מיקי, איך הייתי רוצה אותה כאן, מה היא עושה? היא כל הזמן חסרה לי.

ניתן להיווכח בעוצמת תמיכתן הרגשית של חיות המחמד בעבור הילדים שעל הרצף גם לפי תגובותיהם הכואבות לאחר מקרי המוות של חיות המחמד.

יוזמת הילדים להעדיף את חברת החיות ותמיכתן הרגשית חשובה במיוחד כאשר הקושי בקרבה לאנשים מופיע בקרב בני המשפחה. ייתכן שתמיכה רגשית זו מחליפה או דומה לזו שהמשפחה מעניקה כאשר הימנעות הילדים ממילא אינה מאפשרת את קבלתה. חוץ מיוזמות הילדים לקבלת תמיכה רגשית מחיות המחמד, גם לחיות יש יכולת חשובה לזהות מצוקות רגשיות של הילדים וליזום התנהגויות להפחתה או פירוק של מצוקות אלה. הדוגמה להלן ממחישה זאת:

אז הוא כעס על משהו, הלך לחדר, נשכב ככה במיטה עצבני. בוני ישר באה, היא תמיד מרגישה כשמישהו עצבני. היא מייד באה, מלקקת את הפנים. היא משתדלת ככה ליצור איזשהו קשר ומשהו בעצבים שלו ככה קצת דחף אותה – לא בכוח – ככה – עזבי אותי. היא רצה סביבו, היא לא מצליחה להרגיע אותו. היא קפצה מהמיטה והביאה לו משחק, כזה תשחק איתי, אז משהו שוב כזה – תעזבי

אוּתִי, ואִזָּה הַיָּחִיחָה אֶת הַמִּשְׁחָק בְּצַד, בָּאָה לֵאגְרוֹף שְׁלוֹ וּפּוֹתַחַת לוֹ עִם הָאֵף אֶת הַיָּד, כְּדִי לְדַחֹף לְתוֹךְ הַיָּד אֶת הַמִּשְׁחָק, וְזֶה מִשְׁהוּ שֶׁהוּא כָּבֵר לֹא הִיָּה מִסּוּגֵל, הוּא צָחַק וְחִיבֵק אוֹתָה וְנִרְגַע. וְכֵכָה יִכּוֹלְנוּ לְדַבֵּר אִתּוֹ וּלְעִבֵד אֶת זֶה.

מִמִּצָּא זֶה עֵנָה עַל שְׂאֵלַת הַמַּחְקֵר הַשְּׁלִישִׁית כִּיצַד נִתְפַּס תְּפִקוּדוֹ שֶׁל הַיֶּלֶד עַל הַרְצָף הָאוֹטִיסְטִי לְאַחַר הַכִּנְסַת חֵיִית הַמַּחְמַד לְמִשְׁפָּחָה?

מִמִּצָּא 2: חֵיִית הַמַּחְמַד כִּבְנוֹת מִשְׁפָּחָה

כִּבְנוֹת מִשְׁפָּחָה קְרוֹבוֹת, חֵיִית הַמַּחְמַד בִּילּוֹ אֶת רֹב הַזְמוֹן אִם לֹא אֶת כּוֹלוֹ בְּבֵתִי הַמִּשְׁפָּחוֹת. הֵן קִיבְלוּ גִישָׁה חוֹפְשִׁית לְכָל חֲדָרֵי הַבַּיִת וְהִתְקַבְּלוּ בְּאַהֲבָה רַבָּה בְּמִיטוֹת בְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה (מִלְבַּד הַתּוֹכִית שֶׁהַעֲדִיפָה אֶת בֵּיטְחוֹן הַכְּלוּב שֶׁהוּצַב בְּמִרְכָּז הַבַּיִת). גַּם הַתְּמוֹנוֹת הַמִּשְׁפָּחוֹתִיּוֹת שֶׁבָּהֵן בְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה נִרְאִים בְּחִבְרַת הַחֵיִית בְּחֲדָרֵי הַבַּיִת, מִלְמַדוֹת עַל הַחוֹפֵשׁ הַמוֹחֵלֵט לְנוֹעַ בְּרַחְבֵי הַבַּיִת, וְיִתְרָה מְזוּ, עַל הַיִּנְיּוּחוֹת הַרְבֵּה שֶׁמְעַנִּיקָה נוֹכַחוֹתָן הַקְּבוּעָה וְהַקְּרָבָה הָאִינְטִימִית אֲלֵיהֶן.

כָּל הַמִּשְׁפָּחוֹת רָאוּ בְּחֵיִית הַמַּחְמַד בְּתִּמְשָׁחָה קְרוֹבָה שֶׁצָּרְכָה (מְזוֹן מוֹתָאֵם מִיּוֹחַד, טִיפּוֹל וְטִיפּוֹחַ, מִשְׁחָקִים מְגוּוֹנִים לְמַנִּיעַת שַׁעֲמוּם, יְצִיאוֹת לְטִיּוֹלִים, הַשְּׁקָעָה כִּסְפִית נִיכְרַת בְּטִיפּוֹלִים נִדְרָשִׁים וְעוֹד) נִעֲנִים בְּקִפְדָּנוֹת, וּמוֹבָאִים בְּחִשְׁבוֹן בְּסִדֵּר עֲדִיפוּיּוֹת גְּבוּהָ בְּדוּמָה לְצוֹרְכֵיהֶם שֶׁל בְּנֵי מִשְׁפָּחָה אַחֵרִים. בְּעֵבוּר חֶלֶק מֵהַמִּשְׁפָּחוֹת, הַהִשׁוּוּאָה הַטְּבַעִית, הַמִּילּוּלִית וְהַתְּדִירָה שֶׁל חֵיִית הַמַּחְמַד לִילֵד מְבִיאָה לִידֵי מוֹדְעוֹת גְּבוּהָ זֶה לְצָרְכָה וְרוּחוֹתָה:

אֲנִי תְּמִיד מִנְסָה לְרֵאוֹת מָה אֶפְשֵׁר עוֹד לְהִתְקַדֵּם אִתָּה, וּמִרְגִּישָׁה כָּל פֶּעַם שֶׁזֶה כְּמוֹ לְקַחַת יָלֵד אִתִּי לְטִיפַת חֵלֶב וּלְשִׁמוּעַ מָה הַצָּרְכִים שֶׁלּוֹ.

אֲנִי תְּמִיד אוֹמֵרֶת שֶׁאֲנִי אִימָא לְאַרְבַּעָה: יֵשׁ לִי שְׁנֵי בְּנִים וְיֵשׁ לִי שְׁנֵי כְּלָבִים [...]. וְצָרִיךְ לְדַאֵוֹג לְכוֹלִים.

אֲנִי בֶן אָדָם מְאֹד מְאֹד נָקִי. וְתוֹכִי זֶה חִיָּה שֶׁמֵּאֹד מִלְכַלְכַת. רְצַפָּה זֶה נִיקּוּן יוֹמִיּוּמִי, כְּמָה פְּעָמִים בְּיוֹם. גַּם אֶת הַצּוּאָה שֶׁלָּהּ, גַּם אֶת הַמוֹטוֹת, אֶת הָאוֹכֵל וְאֶת הַשְּׂתִיָּיָה. תַּחֲשָׁבִי שֶׁהִיא בְּסִלּוֹן [...]. הֵלֶב שֶׁל הַבַּיִת [...]. אֲנִי מִרְגִּישָׁה שֶׁזֶה בְּאִמַת כְּמוֹ עוֹד יָלֵד [...]. כִּי זֶה דוֹרֵשׁ הַרְבֵּה יַחֲסָ, הַרְבֵּה זְמַן, הַרְבֵּה הַכוֹל [...]. כְּמוֹ שֶׁמַּחְלִיפִים טִיטוֹל לִילֵד, כֵּכָה אֲנִי מִרְגִּישָׁה.

צִיטוֹט זֶה מִשְׁמַשׁ גַּם דּוּגְמָה לְהַשְׁקָעָה הַמִּסּוּרָה שֶׁל הַמִּשְׁפָּחוֹת בְּמִשְׁאֲבֵי זְמַן וְכוּחַ בְּטִיפּוֹל הַיּוֹמִיּוּמִי הַשׁוֹחֵק לְעִיתִים בְּמִרוֹץ הַחַיִּים הַבְּלִתִי פּוֹסֵק, בְּדִאֲגָה לְצוֹרְכֵיהֶן וְרוּחוֹתֵן שֶׁל חֵיִית הַמַּחְמַד. וּלְבִסוּף תִּיאוֹר אֲב בְּרִפְלֻקְצִיָּה:

הֵם (הַכְּלָבִים) חֶלֶק מֵהַשִּׁיקוֹל בְּכָל דְּבַר, בְּכָל דְּבַר, וְכְמוֹ שְׁעִידִית (הָאֵם), דּוֹאגַת שֶׁאֵם דֵּן (הַיֶּלֶד שֶׁעַל הַרְצָף), צָרִיךְ רּוֹפֵא שִׁינִיִּים, אִזּוֹ לְקַבּוֹעַ לוֹ תוֹר, אִזּוֹ גַּם לְקַלִּיאוֹ אִם הִיא צָרִיכָה MRI, אִזּוֹ קוֹבְעִים לָהּ תוֹר.

הַהִשׁוּוּאָה לְיִלְדִים מְסִיעֵת בְּרַגְעִים מְסוּיָמִים גַּם לְהַעֲדָפָה שֶׁל צוֹרְכֵי הַחֵיִית עַל אֲלוֹ שֶׁל הַיֶּלְדִים:

אֲנִי יִכּוֹלָה לְהַגִּיד שְׁבַתוֹר תִּינוּק קֶטָן בְּעַגְלָה, אֲנִי זּוֹכְרַת, חוֹרֵף וְגִשְׁם וְהֵיִתִי חוֹזֵרֶת בְּאַרְבַּע מֵהַעֲבוּדָה, וְדָן צוֹרַח שֶׁהוּא לֹא רוֹצֵה לְצַאֵת הַחוּצָה, אֲבֵל אֲנִי אוֹמֵרֶת לוֹ:

אין, עכשיו אני חייבת לצאת עם הכלבים. הייתי משאירה אותו בלובי ויוצאת לגינה ממול – כשאני רואה אותו בעיניים – רק שהכלב ישתין כאילו.

הבחירה להעדיף לעיתים את צורכי החיות על צורכי הילדים, עשויה להיות מורכבת במיוחד, כאשר מביאים בחשבון את קשיי הילדים על הרצף להתמודד עם שינויים בשגרת היום-יום.

הציטוטים האלה וציטוטים רבים אחרים מלמדים על התאמת השגרה המשפחתית והגמשתה לצורכי החיות ורווחתן. המפגשים הקבועים עימן בזמנים קבועים של היממה – בוקר, צוהריים וערב – והשתלבותן בהתרחשויות משפחתיות קבועות, כגון בשעות הארוחות או בזמני בילוי משפחתי בסלון בצפייה בטלוויזיה, תורמים לתחושת סדר וביטחון בחיי היום-יום.

בדומה לחינוך הילדים במשפחה, ההורים משקיעים משאבי זמן וכוח גם בחינוך של חיות המחמד אם כי ההכוונה כוללת גמישות רבה:

היא סוף סוף הפסיקה לעלות על השולחן כשאנחנו אוכלים. כשגם עדיין היא מנסה אבל גם הוא (הילד על הרצף) יודע שהוא צריך להקפיד, שהוא לא יכול להאכיל אותה איפה שהוא רוצה, שיש נהלים וחוקים של הבית.

ולעיתים החינוך נכשל:

לפעמים יש חתול אחד שעושה פיפי על השיש, אז בא לי להרוג אותו ולזרוק אותו מהבית.

התנהגות שכמובן אינה גורעת מהאהבה אליו...

מלבד ההשקעה הניכרת בדאגה לצורכיהן ובחינוכן, מתמודדים בני המשפחה עם קונפליקטים המתעוררים בשל החיים במחיצתן, כגון צורכיהן המתנגשים עם צורכי בני משפחה אחרים באותו זמן, או בני משפחה שנלהבים פחות מנוכחותן ובדומה הם מוכנים לויתורים ניכרים למען רווחת החיות. כך, למשל, החלטת האם לאפשר לחתולה להיכנס אל חדרי השינה והמטבח, הביאה להחלטת החמות שלא ללון בבית המשפחה בשישי ושבתי. המוכנות לויתורים מודגשת במיוחד בדיונים המשפחתיים בנושא יציאה לחופשות. הדאגה לרווחתן היא שיקול חשוב בהחלטות המשפחות האם לצאת לחופשות ולטיולים. היא באה לידי ביטוי בדאגה למטפלים מסורים בהיעדר המשפחה אם לא ניתן לקחתן, ובגעגועים ובדאגה להן גם בחופשות. כך קרה שחלק מהמשפחות העדיפו לוותר על חופשות או להקטין את תדירותן, כאשר לא היו בטוחות שהסידור לחיות המחמד עונה על ציפיותיהן/מתאים ליכולותיהן הכלכליות.

ולבסוף, הדאגה לחיות המחמד והשיתוף במעשיהן ובדינמיקות בינן לבין בני המשפחה, הם בלתי נפרדים מהשיחות ומהדיונים המשפחתיים היומיומיים. בדרך זו הן משתלבות בטבעיות במארג ובהווי המשפחתי. ממצא זה ענה על שאלת המחקר הראשונה: ספרי לי על מקומה של חייית המחמד במשפחה.

ממצא 3: תרומתן של חיות המחמד לתפקוד המשפחה

תמה זו מחולקת לארבע תמות משנה: תרומתן של חיות המחמד לגיבוש המשפחה; מקומן של חיות המחמד ביחסים בין אחים; תרומת חיות המחמד ליחידה ההורית; תפקידים שחיות המחמד מקבלות במשפחה.

תרומתן של חיות המחמד לגיבוש המשפחה

חיות המחמד מסייעות בגיבוש המשפחה. הדאגה היומיומית לצורכיהן תופסת מקום רב בדינמיקה המשפחתית ובני המשפחה חולקים ביניהם את התפקידים הטיפוליים: הדאגה לצורכיהן, השיתוף בחייהן (לדוגמה התנהגויות מצחיקות, או כאלה המלמדות על הבנה/רגישות רבה לאירועים או מצבי רוח של בני משפחה) והאינטראקציות עימן זוכים למקום רב בתקשורת ובשיח המשפחתי היומיומי. הן מצטרפות לארוחות המשפחתיות – לעיתים קרובות על כיסאות משלהן או בסמיכות רבה לשולחן האוכל. לעיתים הן חולקות עם בני המשפחה את מזונם ולרוב שותפות לשיח סביב שולחן האוכל.

מקומן של חיות המחמד ביחסים בין אחים

כמעט בכל המשפחות נראה שחיות המחמד מסייעות לחיזוק מערכת יחסים חמה בין האחים, כחלק מהגיבוש המשפחתי. הגיבוש התבטא לדוגמה בטיולים משותפים עם הכלבה שאפשרו זמן איכות בין אחים, משחק משותף של אחיות עם החתולה, מציאת מכנה משותף שמקרב גם כאשר האחיות הגדולות גרות בבתים משלהן בעזרת שיתוף בתמונות וסרטונים על ההווי המשפחתי עם החתולים.

במשפחה אחרת האם ציינה את מקומה החשוב של התוכית בעבור האחים הגדלים לצד אחות עם צרכים מיוחדים. יכולתה להרגיע ולווסת את מצבי רוחה של הילדה שעל הרצף סייעה ליצירת רוגע רב יותר ביניהם. נוסף על כך, התוכית שימשה הן מקור לאהבה, עוגג ונחמה, והן גורם מסיח, מרתק וממקד לחוויות ורגשות חיוביים רבים מתוך השותפות בגידולה.

לצד תרומתן לחיזוק קשרי אחים, האימהות בשתי משפחות תיארו מאבקי כוח וקונפליקטים סביב גידול החיות. כך לדוגמה האם תיארה מאבקים על החתולה בין הבן שעל הרצף לאחותו הצעירה, כאשר האחד קינא בדינמיקה נעימה שבין האחר לחתולה ושאף להפסיקה ולקחת את החתולה אליו. האם ציינה כי פעמים רבות האחות הצעירה הגדלה לצד אח עם צרכים מיוחדים וזקוק לתשומת לב מיוחדת, היא זו שמנסה יותר "לחמוד" את החתולה, ככל הנראה כדרך לקבלת קרבה נעימה מצד אחד, ואולי אף יותר תשומת לב הורית מצד אחר. מצב תדיר זה כמובן דרש מהאם התגייסות מיוחדת, שכן:

גם רבקה צריכה ללמוד לגבי אחרים בדינמיקה המשפחתית המורכבת שבה היא חיה [...] ואני מנסה לא לתת לאלפי להיות טריגר, כי היא לא בובה שכל אחד יכול למשוך רגל. זה חיה. אלה מאבקי כוחות שאני כן אתערב הרבה יותר מוקדם, אפילו אם זה אומר לקחת ולהוציא אותה (את החתולה) מהחדר.

במשפחה אחרת התעוררו קונפליקטים סביב גידול הכלב אותו שהביאה הבת שעל הרצף, כאשר כמה מהאחים תמכו בגידולו ולעומתם אחרים (ואף האב) סלדו ממנו.

תרומת חיות המחמד ליחידה ההורית

ייתכן שהתרומה המשמעותית ביותר בקרב כל ההורים היא ההכרה בפוטנציאל החיות לשפר את תפקוד הילד. הסיפוק ניכר בטון הדיבור – גאווה, השתאות ושמחה כשעלו התובנות. ההכרה בשיפור מגדילה את האמונה בכוחותיו, את היכולת לחזקו על השינויים ואולי אף יוצרת קרבה רבה יותר בשל השינויים הרבים, משמשת מקור גאווה כשאחרים רואים את השינויים ומקור לתקווה לשינויים נוספים.

הלמידה המהותית ביותר בפוטנציאל השיפור בתפקוד הילד, היא המודעות לאמפתיה שלו כלפי החיות. מכאן גדלים הסיכויים שתתרחב גם כלפי אנשים.

מוטיב ההרגעה חזר ושוב ושוב בתיאורי האימהות. חיות המחמד מזמינות אותן למפגש אישי ומרגיע, לרגעי מנוחה, ויסות מתחים ומצבי רוח שליליים.

זה גם נותן מנוחה, למשל אחרי עשר בערב כשכולם כבר הלכו לישון, יש לי שעה בשבילי. אז החתולה מביאה עוד קצת שלווה לשעה הזאת. לשבת, ללטרף, ככה להוריד סטרסים של היום [...] לי זה עוזר מאוד.

לקחתי אותו לפני כמה ימים לפארק, וישבתי איתו עם המברשת להוריד את כל השיער של החורף, זה מרגיע ונעים.

נוסף על ההרגעה, הזמן האישי עם חיות המחמד מאפשר גם צבירת כוחות, אנרגיות ואופטימיות להמשך ההתמודדות היומיומית עם שגרת החיים המורכבת.

התפקיד הילדי של חיות המחמד זכה למקום חשוב וממלא בקרב האימהות:

היא מסכימה לשכב על הגב ולתת לי ללטף אותה. היא נותנת בי אמון, או שאני משכיבה אותה על הבטן והיא שמה את הראש עליי. היא כמו בייבי שלי, אני יושבת, מרגישה כאילו אני מרימה את התינוק שלי, היא רגועה ושמחה [...] היא עוצמת את העיניים ומקשיבה לליטופים שלי.

התפקיד הטיפולי בחיות הוא פשוט יותר ומתגמל מאוד, ואולי לכן מאפשר מעבר לרגיעה גם תגמול הורי, משוב חיובי על הנתנה הרבה של האימהות. ייתכן שלתגמול זה גם תפקיד מפצה על המורכבות בתהליך ההורות הפחות מתגמל של הילדים על הרצף שמראים פחות את רגשותיהם וצורכיהם במגע ולכן גם עשויים פחות לתגמל את ההורים.

חוץ משתי משפחות, הגברים שותפים מלאים באהבה ובדאגה הורית לחיות המחמד. הם חולקים עם בנות זוגם את הטיפול היומיומי השוטף בהן ואת האינטראקציות והתקשורת המשפחתית הכוללת אותן. התיאור להלן ממחיש את מקומה החשוב של החתולה בדיון שבני הזוג ניהלו ביניהם בנושא הרחבת המשפחה:

אני חושבת (האם מתארת), שההכנסה של החתולה בעצם גרמה לנו ככה לשבת ולדבר על לאן אנחנו רוצים לקחת את ההרכב המשפחתי [...] השיחה שעשינו על כך עוד ילד [...] נישאר איך שאנחנו עם כל המורכבות של לגדל ילד עם צרכים מיוחדים כמו שלנו [...] הרי הכנסת חתולה היא כמו, היא עוד נפש למשפחה [...] ועם זה שאני עכשיו מאוד רוצה תינוק, היריון לא בא בחשבון ואיך אני אצליח עכשיו בגיוגל הזה של החיים גם לטפל בתינוק ומה זה יעשה לדינמיקה המשפחתית ובעצם אימצנו חתולה. אז כן, היא גרמה לנו לשבת ולנהל את ה – שיחה – נקרא לזה ככה.

תפקידים שחיות המחמד מקבלות במשפחה

בשתי משפחות חיות המחמד שימשו גורם מייצב בחיי המשפחה. באחת המשפחות התוכית עזרה למלא את החלל שנוצר לאחר עזיבת בני משפחה יקרים בסמוך לרכישתה. במשפחה אחרת החתולה סייעה לבני המשפחה ללמוד לתת מקום רב יותר לרצונותיהם וצורכיהם, שלעיתים קרובות נדחו או התבטלו טרם הגעתה בשל העדפת בני המשפחה לתת לילדה על הרצף מקום גבוה בסדר העדיפויות המשפחתי:

דבר חשוב שהחתולה לימדה את עדי וגם אותנו, שלא תמיד כולם עושים את מה שעדי רוצה, ואותנו שאם לא כולם עושים את מה שעדי רוצה – לא קורה כלום! [...] כי עדי היא די שתלטנית אצלנו, ומההתחלה הייתה לנו נטייה של – היא הכי קטנה במשפחה – אז לוותר ולהרשות יותר. וגם את מה שהיא דורשת, היא תמיד הייתה מקבלת או כולם היו עושים. ואז הגיעה החתולה, שהיא לא רצתה לשבת לידה ואז היא ברחה, ואז עדי לאט-לאט למדה שלא תמיד הדברים הולכים בדיוק כמו שהיא רוצה ולא קורה כלום. וגם אנחנו למדנו שלא קורה כלום ושהיא כן יכולה לקלוט את זה ולהיות עם זה ולהמשיך [...] עדיין זה לא עובד במאה אחוז, עדיין יש כל מיני מקומות, פה ושם...

האם הגדירה למידה זו שיצרה שגרת חיים יציבה ומאוזנת יותר בקרב בני המשפחה, "שינוי שממש משנה חיים של משפחה".

במשפחה אחרת הכלבה מקבלת שני תפקידים: היא מכונה "המרגיע הלאומי" כשהיא מסייעת בוויסות מצבי רוח קשים והיא גם "צוות השכמה" כשהיא מסייעת להעיר בבוקר "את מי שצריך להעיר".

ממצא זה ענה על שאלת המחקר השנייה: כיצד השתנה תפקוד המשפחה לאחר הכנסת חיית המחמד לחייה?

ממצא 4: קשיים בגידול חיות המחמד

רבות מהמשפחות עסקו בקשיי הילדים על הרצף – אם כי לעיתים גם מצד אחיהם – להכיר בכך שלחיות המחמד יש צרכים משלהן ורצונות משלהן, והם יכולים להיות שונים לחלוטין מהצרכים והרצונות של הילדים. קשיים אלו הופיעו בעיקר בתחילת תהליך ההסתגלות של הילדים לחיים במחיצתן.

כך לדוגמה:

זו לא תוכנית בבקשתך, יש לה רצונות משלה, הוא לוקח למיטה כי רוצה להתחבק והיא קמה והולכת.

וגם:

היא לא רוצה כרגע לשבת בידיים שלך [...] להבין שהיא יצור חופשי שלא בדיוק בא לו לשתף איתך פעולה כרגע.

במשפחה אחת בלט קושי זה במיוחד בשל הפער בין ציפיות הילד שעל הרצף לאהבתה המיידית של החתולה לבין פחדיה והעדפתה לבלות את התקופה הראשונה בבית המשפחה מתחת לספת הסלון. על אף קושי זה שהתמודדות עימו דרשה השקעה רבה של האימהות בתיווך צורכי חיות המחמד ובשמירה על רווחתן, האימהות ציינו גם צד חיובי בהפנמת הלמידה, כשהילדים הצליחו גם להתבונן מהצד ולהעיר לאחיהם על הצורך לשים לב לצורכי החיות. בעבור ילדים אלה המתקשים לראות את האחר על צרכיו ורצונותיו, למידה זו עשויה להיות חשובה במיוחד, שכן היא מצריכה ומאמנת למודעות רבה יותר כלפי האחים.

קשיים אחרים שתוארו היו ניקיון, הוצאות כלליות על מזון, חול לחתולים וטיפולים וטרינריים או קושי ביציאה לחופשות, לדוגמה כשהכלבים הגיעו לגיל מתקדם מאוד ונזקקו לטיפול מיוחד ומסור. חשוב לציין שאזכור הקשיים בדברי האימהות היה לרוב

רק לאחר שאלת החוקרת, וייתכן מאוד שכלל לא היו עולים אלמלא נשאלו על כך במפורש. נוסף על כך, בכל המשפחות היה ברור הן מן התיאורים והן מהקשבה לטון הדיבור שהקשיים לא העיבו במידה ניכרת על החיים במחיצת החיות, שהיו זניחים לעומת תרומתן למשפחה ולא פגעו ברצון המשפחות להמשיך ולגדלן. ממצא זה ענה על שאלת המחקר הרביעית: ספרי על קשיים בגידול חיית המחמד במשפחה.

דיון

ממצאי המחקר לימדו על מקומן החשוב של חיות המחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטטיסטי. שילובן בבתי המשפחות ובחייהן – בחיי היום-יום של הילדים – לצד הקשר הרגשי המיוחד והקרוב הנוצר בינן לבין הילדים, תורמים במידה ניכרת לתפקודם של הילדים. הן נחשבות לבנות משפחה לכל דבר, ומהוות חלק ממערכת רגשית שבה בני המשפחה משפיעים ומושפעים זה מזה. לפיכך נוכחותן והשפעתן החיובית על הילד שעל הרצף משפיעות בו-זמנית גם על שאר בני המשפחה. הן תורמות לחיזוק מערכת היחסים שבין האחים, ליחידה ההורית ולגיבוש המשפחה. הממצאים מלמדים גם על הקשיים בגידולן. הדיון יעסוק בשלושה נושאים מרכזיים: מקומן של חיות המחמד בחיי הילדים על הרצף, מקומן החשוב של חיות המחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף והאתגרים העומדים בפני משפחות הבוחרות להכניס חיות מחמד לבתיהן ולחיהן.

מקומן של חיות המחמד בחיי הילדים על הרצף האוטטיסטי

כאמור לעיל, הממצאים מלמדים על תרומתן החשובה של חיות המחמד לתפקודם של הילדים שעל הרצף. ממצאי המחקר הראו שהמפגש עם חיות שאינן מדברות מצליח לדרבן את הילדים ללמוד ולהבין שפה שאינה מילולית כדי להתחבר ולתקשר. הספרות אינה מציעה דוגמאות הנוגעות ליכולות הילדים להתגבר על קושי זה, כפי שנמצא במחקר הנוכחי. היא מתארת יותר את תפקידם המנחך/המתווך של ההורים בלימוד התנהגויותיהן של חיות המחמד לילדיהם, לדוגמה משמעות כשכוש הזנב של הכלב (Colțea, 2011) או הקבלה בעבור הילד בין בריחת הכלבה (כשלא נעים לה) להתרחקות ילדים ממנו בבית הספר כשהוא פולש למרחב הפרטי שלהם (Harwood et al., 2019). ייתכן שמודעות הורים להשתדלות ילדיהם **וחיזוקם** על השתדלות ועל הצלחה ללמוד ולהבין את השפה הבלתי מילולית, עשויה להגביר את המוטיבציה להתבונן יותר וללמוד יותר לזהות שפה זו גם בקרב בני המשפחה (ואחרים).

הבנת שפת החיות ופיתוח המודעות לצורכיהן מסייעים לילדים על הרצף לפתח יכולת לדחייט סיפוקים וויסות רגשי כדי למנוע התנגשות בין צורכיהם ורצונותיהם לצורכי חיית המחמד ורצונותיה. ממצאי המחקר לימדו על השתדלותם הרבה של הילדים להיענות לצורכי החיות ולרצונותיהן גם כשהיו שונים מהצרכים והרצונות שלהם, כל זה לצד הקשיים, במיוחד בתחילת ההסתגלות לחיים עם חיות המחמד. הספרות אינה מציינת את הצורך בוויסות רגשי או את התמודדות הילדים על הרצף עם אתגר זה, אלא עוסקת יותר בצורך ההורים להשגיח על האינטראקציות של הילדים עם חיות המחמד או להגבילן (Byström & Persson, 2015; Carlisle, 2014; Carlisle et al., 2017; Harwood et al., 2019). גם כאן ייתכן שמודעות ההורים להשתדלות ילדיהם וחיזוקם עשויה לחזק רצון לפתח יכולת זו.

ממצאי המחקר הראו שרצון הילדים להתקרב אל החיות ולדאוג לרווחתן, הביא עימו נחישות רבה להתמודד עם קשיים חושיים ולהתגבר עליהם. הספרות בשונה מממצאים אלה מציעה שקשיים חושיים (במיוחד במפגש עם נביחות, ליקוקים וקפיצות כלבים) דווקא הרחיקו את הילדים מחיות המחמד וכמה מהם פיתחו התנהגות של הימנעות. נוסף על כך, בשל הקשיים החושיים כמה מההורים בחרו גם להרחיק מהם את החיות כדי שלא ייפגעו (Carlisle, 2014). עם זאת הספרות מלמדת גם שעבור ילדים אחרים, החוויות החושיות שסופקו הביאו דווקא להנאה רבה, לדוגמה ממגע בפרוות הכלב או התחושה העוטפת של עצם משקלו – כשמיכה כבדה – כשהרגיע וויסת את המערכת התחושתית (Harwood et al., 2019). ועדיין לא ברור האם בעבור ילדים אלה הליקויים החושיים מפריעים פחות בתפקוד או שהתגברו עליהם מתוך הרצון להתקרב לחיות, כפי שהציעו ממצאי המחקר הנוכחי. כך או כך ספרות זו מחזקת את ממצאי המחקר באשר ליכולת הילדים להתגבר על קשיים חושיים ולהתקרב לחיות המחמד.

ממצא מעניין אחר בספרות בנושא ליקויים חושיים הוא שנמצאו ילדים שבשל ליקויים אלה התקשו ליצור קרבה לכלב המשפחתי, אולם במקומו הם בחרו להתקרב לחיות מחמד אחרות שגדלו במשפחה שכפי הנראה גירו פחות את החושים הרגישים כגון חתול או ארנבון (לדוגמה Carlisle, 2012).

ממצאי המחקר לימדו גם על פיתוח אמפתיה כלפי חיות המחמד, שעברה אצל רבים גם לחיות אחרות. יכולת הכללה זו באה לידי ביטוי במשיכה ואמפתיה לבעלי חיים שאינם מוכרים או בהבעת רצון לגדל חיות אחרות. ממצאים אלו תואמים לספרות שתיארה מצבים שבהם ילדים שגידלו חיות מחמד שוחחו עם אנשים זרים בעלי כלבים (Harwood et al., 2019). ליכולת חשובה זו של יחס כלפי אחר יש משמעות רבה במיוחד על רקע קשייהם של הילדים על הרצף ביחסי גומלין.

המחקר הנוכחי מצא שמותן של חיות המחמד המשפחתיות נחוה בעיני הילדים על הרצף כאירוע קשה. ממצא זה תואם לספרות שמציעה שאפילו חששות ודאגות בנושא המוות הביאו עימן רגשות צער וגם חששות של הורים מהשפעת מוות של חיות המחמד על ילדיהם בשל הקשר הרגשי החזק שיצרו עימן (Carlisle et al., 2017; Colțea, 2011). הורים אחרים ראו במוות הזדמנות ללמידה על מחזור החיים (Byström & Persson, 2015; Carlisle et al., 2017).

ממצאי המחקר הראו שהילדים היו שותפים בטיפול בחיות המחמד. חלק מהם יזמו את הטיפול והאחרים קיבלו את האחריות ביוזמת ההורים ובתיווכם. הספרות מציעה שלימוד אחריות הוא משימה עיקרית בהתפתחות ילדים (Carlisle et al., 2017). הורים רבים ציינו שהטיפול בחיות המחמד סייע לילדיהם לפתח אחריות ובעבור כמה מהם משימה זו הייתה אחת מהסיבות לרכישת חיות מחמד (Byström & Persson, 2015; Carlisle, 2012, 2014; Colțea, 2011). כך למשל הורים ציינו את הדאגה לגזור לארנבון ציפורניים, ליידע אותם כשמזונו נגמר, להשגיח שהשרקן לא יאכל יותר ממנתו היומית או לשמור שהכלב לא ייכנס לסלון על אף איסור ההורים (Byström & Persson, 2015). עם זאת נושא האחריות לא נדון בספרות מלבד תיאורי הורים שילדיהם קיבלו עליהם אחריות לטיפול בחיות. נראה שיש מקום רב יותר לחקור לעומק נושא מרכזי זה של השתתפות בדאגה לחיות המחמד: עד כמה הם יוזמים לעומת יוזמה ותיווך של ההורים?

עד כמה ההשתתפות בטיפול בהן היא תדירה או קבועה לעומת מקרית? מה מקום/רצון ההורים ללמד אחריות לעומת רצונם לאפשר לילדים ליהנות מהקשר ולהתמודד פחות עם אתגרים (חושיים/רגשיים)? התבוננות נוספת בנושא אחריות הילדים בטיפול בחיות חשובה גם בשל הפוטנציאל להפחית מהעומס היומיומי של ההורים.

ייתכן שהצלחת חלק מהילדים על הרצף בהליכות השגרתיות עם כלביהם, יכולה להציע התבוננות עמוקה יותר בנושא האחריות. הטוילים היומיומיים עם הכלבים היו המטלה המורכבת ביותר בעבורם. בהתחשב בכך שרבים – גם בישראל – אינם עומדים בהמלצות ארגוני הבריאות לבצע פעילות גופנית מספקת וגם לפי ההערכות הטובות ביותר, רק 60% מהבעלים לכלבים צועדים עימם (גילשטרום ווינברגר, 2019), יש מקום להציע שיכולת הילדים על הרצף להתגייס, על אף קשיים בהליכה, ולטייל עימם **בקביעות**, מלמדת על הנחישות הרבה הטמונה בהם, כאשר האחריות היומית מוטלת עליהם במלואה.

ברוב המשפחות שהשתתפו במחקר, חיות המחמד סייעו לילדים ליצור חברויות. ממצא זה תואם לספרות המתארת את יכולת הילדים להתקרב לאחרים בעת טיולים עם כלביהם מחוץ לבית (Byström & Persson, 2015; Carlisle, 2012; Colțea, 2011; Harwood et al., 2019). הסבר אפשרי אחד המוצע בספרות הוא שהכלב פועל כגורם הסחה במפגשים חברתיים ולכן הוא מפחית את החרדה החברתית של הילדים על הרצף האוטיסטי ומאפשר להם ליצור קשר בקלות רבה יותר (Byström & Persson, 2015; Wright et al., 2015b). הסבר אחר הוא שהכלב הופך את הילדים לנראים ומושכים יותר ומשמש נושא לשיחה ולכן הוא מקל על התקשורת המילולית (Byström & Persson, 2015). בדרך זו הוא משמש "שובר קרח" ומגשר לקשרים אנושיים.

במחקר הנוכחי נמצא גם שכאשר הקושי בקרבה לבני אדם בא לידי ביטוי גם במחיצת בני המשפחה הקרובים, הילדים על הרצף העדיפו לעיתים את חברת חיות המחמד על פני חברת בני המשפחה. תיאורי הספרות תואמים ממצא זה, לדוגמה:

הטונקינזי (Tonkinese, סוג חתול), מדהימים עם הילדה האוטיסטית שלי. הם מבינים את צרכיה ואת מצבי הרוח שלה [...] כשהיא אינה מתחברת למגע האדם, היא כן מתחברת למגע חתולים. הם מביאים אותה בחזרה אליי. הם הגשר שאני צריכה כדי שאוכל ליהנות ממנה. כשהם בחיקה, אני יכולה להחזיק את ידה (Hart et al., 2018, p. 6).

ממצאי המחקר לימדו על התמיכה הרגשית שחיות המחמד מעניקות לילדים על הרצף. חלקם הצליחו לזהות את פוטנציאל ההרגעה של החיות ופנו אליהן והאחרים הגיבו על יוזמות החיות להפחתת מצוקות רגשיות.

ובהתאמה מוטיב חוזר בתיאורי הספרות (Byström & Persson, 2015; Carlisle et al., 2017; Wright et al., 2015b) הוא האקטיביות של שני הצדדים כשהילדים וחיות המחמד לסירוגין יוזמים את מתן התמיכה הרגשית. אקטיביות זו מלמדת על עומק הקשר הרגשי היכול להיווצר בין ילדים על הרצף לבין חיות המחמד במשפחה. קשר זה עשוי להיות ייחודי למערכת ילד-חיה, שלא כיחסי הגומלין האנושיים המאופיינים בקושי רב בהדדיות.

הבעת געגוע ורצון מצד הילדים על הרצף להיות בחברת חיות המחמד כאשר היו רחוקים מהן, כמדדים (אינדיקטורים) נוספים לתמיכה הרגשית כפי שנמצאו במחקר הנוכחי, לא נמצאו בספרות עד כה.

ממצאי המחקר תיעדו כיצד חיות המחמד מסייעות לחלק מהילדים על הרצף להתעורר בבקרים. בספרות המחקרית נמצא בעיקר שנוכחות הכלבים סייעה לילדים להירדם בלילות (Byström & Persson, 2015; Carlisle, 2014; Colțea, 2011). הורים תיארו (Byström & Persson, 2015) כיצד הכלב החליף את כדורי השינה של ילדם, וכיצד הילדה אינה מסוגלת להירדם ללא הכלב המשפחתי לצידה. סיוען של חיות המחמד בשגרת בוקר לחוצה או בשגרת הערב בקרב משפחות מותשות עשוי לתרום במידה ניכרת להפחתת המתח והלחץ בקרב ההורים.

מקומן החשוב של חיות המחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי

כמערכת רגשית שבה בני המשפחה משפיעים ומושפעים זה מזה, נוכחותן והשפעתן החיובית של חיות המחמד על הילד שעל הרצף משפיעות בו-זמנית גם על שאר בני המשפחה. ממצאי המחקר הראו שכמעט בכל המשפחות חיות המחמד סייעו לחיזוק מערכת יחסים חמה בין האחים.

מחקרים מעטים (Carlisle et al., 2017; Smyth & Slevin, 2010; Burrows, Adams & Spiers, 2008) תיארו את השפעתן המיטיבה של החיות על קשרי אחים. רוב הספרות התמקדה בתרומת החיות לילדים על הרצף, להוריהם ולמשפחות כיחידות שלמות, ללא עיסוק במישרין בהשפעת החיות על האחים כתת-מערכת במשפחה. ממצאים אלה מלמדים על הצורך במחקר נוסף על מקום חיות המחמד בקשרי אחים.

ממצאי המחקר לימדו על תרומה ניכרת של חיות המחמד ליחידה ההורית. ניתן להציע שהתרומה החשובה ביותר של חיות המחמד להורים היא ההכרה בפוטנציאל החיות להביא לידי שיפור בתפקוד הילד. מעבר להעשרת מערכת היחסים בין הילד להורים ולהפקת תובנות מאיררות על שינויים פוטנציאליים באופי ההורות (לדוגמה מתן אחריות רבה יותר), השיפור בתפקוד ובמיוחד היכולת הצומחת לאמפתיה כלפי חיות המחמד מוסיף תקווה רבה ואופטימיות התורמות לרווחת היחידה ההורית ולזוגיות. תרומה עקיפה זו של החיות לרווחת ההורים נמצאה גם בספרות (Wright et al., 2015a). חיות המחמד הציעו לאימהות זמן אישי שקט לרגיעה וצבירת כוחות ואופטימיות. תוצאות אלו תואמות לספרות שבה חיות המחמד הנבחרות בקרב משפחות היו כלבים. במחקרים אלה נמצא שההליכה עימם מאפשרת רגיעה וירידה במצוקת ההורים באמצעות הגדלת הפעילות הגופנית, יציאה מהבית ויצירת מרחק ופרדה זמנית מהילד על הרצף ומפגשים חברתיים מזדמנים (Colțea, 2011; Hall et al., 2016; Wright et al., 2015a).

הטיפול בחיות מציע תגמול מפצה על המורכבות ההורית שאינה תמיד מתגמלת בקשר עם הילדים על הרצף. יחסים מתגמלים אלו שבין ההורים לחיות המחמד מציעים רובד אחר, אולי נסתר יותר, של ההדדיות הנוצרת בין ההורים במשפחות אלה לבינן. חיות מחמד נחשבות במשפחות רבות בישראל לילדים (Shir-Vertesh, 2012), אולם המקום או התפקיד הילדי שלהן במשפחות עם ילדים על הרצף לא נחקר עד כה למיטב ידיעתי.

נוסף על תרומת חיות המחמד לילדים שעל הרצף, לאחיהם וליחידה ההורית, הן מסייעות בגיבוש המשפחה כולה. הספרות המחקרית מציעה שפעילויות משותפות של בני משפחה

עם כלבים (משחק, הליכה, טיפוח) יוצרות אינטראקציות משפחתיות רבות יותר, זמן משפחתי רב יותר, נושא לשיחה ומקור לאושר והנאה לבני המשפחה. כך משמשים הכלבים "דבק" או גורם מלכד ומגבש בין בני המשפחה (Carlisle et al., 2017; Colțea, 2011; Hall et al., 2016; Wright et al., 2015b).

האתגרים העומדים בפני משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי הבוחרות להכניס חיות מחמד לביתהן ולחייהן

אחד מהקשיים העיקריים שנמצאו במחקר הוא היעדר ההבנה – בעיקר בתחילת הקשר – שלחיות יש צרכים ורצונות משלהן ולעיתים קרובות הם אינם תואמים לצרכיו ורצונותיו של הילד על הרצף. הספרות עוסקת בהקשר זה בפוטנציאל הפגיעה של הילדים בחיות (במיוחד בגילים צעירים), ולכן יש צורך להשגיח על האינטראקציות בין הילדים לחיות ואין להשאירם ללא השגחה (Byström & Persson, 2015; Harwood et al., 2019). קרליסל (Carlisle, 2014) דנה גם בפוטנציאל הפגיעה של הכלבים בילדים, ומציינת שארגון הווטרנרים האמריקאי ממליץ שמשפחות יגדלו כלבים רק כשילדיהן יגיעו לגיל ארבע בשל הסיכון לנשיכתם. בשונה מספרות זו, ממצאי המחקר מלמדים על המאמצים הניכרים של הילדים על הרצף לפתח יכולת לדחיית סיפוקים וויסות רגשי כדי להיענות לצורכי החיות, תהליך למידה והסתגלות ממושך שהביא לבסוף לרגישות אמפתית כלפיהן.

הספרות המחקרית מציעה שהקשיים החושיים המאפיינים את הלקות האוטיסטיות באים לידי ביטוי גם ביחסי הילדים עם חיות המחמד והם גורמים להתרחקותם מהן ולפגיעה ביחסים עימן (Carlisle, 2014; Carlisle et al., 2017; Harwood et al., 2019). שלא כמו בספרות זו, חוץ ממשפחה אחת, המחקר הנוכחי מצא שהילדים על הרצף דווקא השקיעו מאמצים ניכרים כדי להתגבר על הקשיים החושיים וליצור קרבה לחיות המחמד. ייתכן שהחשיפה התדירה של הילדים למפגשים קרובים עם החיות בבתיהם מאפשרת התמודדות הדרגתית עם הקשיים לצד חשיפה למפגשים נעימים המעצימים את המוטיבציה להתקרב אליהן. מכאן ייתכן שחשיפה מכוונת ותדירה של ילדים על הרצף לגירויים הסנסוריים שמציעות החיות במפגשים מבוקרים ותדירים לבעלי חיים של משפחה מורחבת, מכרים וכו', יכולה להביא לידי מוכנות גבוהה יותר להתמודד עם הליקויים מתוך החשיפה לרגעים המהנים שבקרבנות. כתימוכין להצעה זו, נמצא בספרות גם שילדים שגדלו במשפחות ללא כלבים, נהנו מנוכחותם במפגשים מחוץ לבית (Carlisle, 2012).

ממצאי המחקר הראו גם שלצד תרומת החיות לחיזוק הקשר בין אחים, נמצאו גם מאבקי כוח וקונפליקטים סביב גידולן. אולי כחיזוק לממצא זה, נמצא בכמה מחקרים שההורים דיווחו על העדפה או יחס מיוחד של חיות המחמד כלפי הילד שעל הרצף בשונה מהיחס לאחיו (Byström & Persson, 2015; Carlisle et al., 2017; Hart et al., 2018; Harwood et al., 2019). העדפה זו התבטאה לדוגמה בבחירת הכלב לבוא ולשכב לצד הילד כשצפה בטלוויזיה, התנהגות שלא הופיעה עם שאר הילדים במשפחה (Byström & Persson, 2015). ייתכן שהעדפת חיית המחמד את הילד על הרצף עלולה לעורר קנאה מצד האחים וקונפליקטים או מאבקי כוח בינם לבין הילד שעל הרצף.

כמה מהמשפחות ציינו כקשיים את נושא ניקיון סביבת החיות, את ההוצאות הכלכליות וכן את הקושי לצאת לחופשות בשל הצורך לדאוג לרווחת החיות בעת היעדרות המשפחה. קשיים אלו מצוינים גם בספרות (Carlisle, 2014; Carlisle et al., 2017; Harwood et al., 2019). כאמור לעיל, ייתכן שהעלאת הקשיים הייתה נמנעת אלמלא האימהות נשאלו עליהם במפורש. עם זאת חשוב לציין שהמשפחות שהשתתפו במחקר, עשו זאת ביוזמתן והיו נלהבות מהשפעת חיית המחמד על הילד שעל הרצף ועל המשפחה כולה. הן עשויות להיות שונות מאחרות המגדלות חיות מחמד שבחרו שלא להשתתף, ובעבורן הקשיים היו עלולים להיות מורגשים יותר.

הספרות מציינת שבכמה מהמשפחות ההורים עלולים לבחור לוותר על החיות בשל הקשיים המצטרפים לעומס ולדאגה המלווים לטיפול בילדים על הרצף (Carlisle et al., 2019; Harwood et al., 2017). מחקרים בנושא נטישת חיות מחמד מדגישים מאוד את מקום הקשיים בגידולן כגורם משמעותי לויתור עליהן (גילשטרם ווינברג, 2017), אם כי למיטב ידיעתי לא נמצאו מחקרים שבדקו נושא זה בקרב משפחות עם ילדים על הרצף. הספרות מדגישה את מקומן של חיות המחמד כבנות משפחה חשובות (גילשטרם ווינברג, 2017), כפי שנמצא גם במחקר זה. אובדן כבנות משפחה יקרות משפיע על כל בני המשפחה וגורם לכאב רב כפי שנמצא במחקרים וגם בישראל (גילשטרם ווינברג, 2019א) על פי תגובות הצער של הילדים על הרצף האוטיסטי. מודעות לקשיים האפשריים, שיקול דעת והיערכות מראש לפני הכנסת חיות מחמד למשפחה עשויים למנוע את עוגמת הנפש הכרוכה בויתור עליהן ולהבטיח את שילובן המוצלח במשפחה.

התרומה התאורטית והמעשית של המחקר

לחיות המחמד מקום חשוב במשפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי. נוכחותן הביאה לתרומה משמעותית לתפקודם של הילדים, ולהשפעה בו-זמנית גם על שאר בני המשפחה. הן תרמו לחיזוק מערכת היחסים שבין האחים, ליחידה ההורית ולגיבוש המשפחה.

זהו מחקר ראשון בישראל הבודק את מקומן של חיות מחמד בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי. קשה להכליל את תוצאותיו בשל גודל המדגם המצומצם. הוא מלמד על השתלבותן של החיות במשפחות המשתתפות ופחות יכול להעיד על מקומן בקרב כלל האוכלוסייה. יש מקום למחקרים נוספים לצורך ביסוס הממצאים. הילדים על הרצף האוטיסטי במחקר זה היו כולם בתפקוד גבוה. ליכולתם לדבר ולהביע את רגשותיהם ומחשבותיהם על חיות המחמד יש השפעה ניכרת על ניתוח הממצאים והבנת חשיבותן של החיות בעבורם. מחקרים אחרים בקרב ילדים ברמות תפקוד נמוכות יותר חשובים לבחינת מקום חיות המחמד המשפחתיות גם בעבורם. בכל המשפחות היו עוד ילדים ומעניין לבדוק את הדינמיקה המשפחתית כאשר במשפחה אין ילדים אחרים. יש מקום למחקר נוסף העוסק בדינמיקה שבין האחים לאחר שילוב חיות מחמד במשפחה, וגם למחקרים בקרב משפחות המגדלות חיות מחמד אחרות.

התרומה המעשית של המחקר כוללת המלצות להורים וליועצים חינוכיים. להלן המלצות להורי הילדים על הרצף לשילוב מוצלח של חיות מחמד במשפחה ולהתמודדות עם האתגרים הכרוכים בגידולן:

- בשל הצלחות הילדים לשפר את תפקודם במגוון תחומים בקשר עם החיות, ייתכן שפיתוח מודעות בקרב הורים למאמצייהם הרבים של הילדים בתחומים אלה **והיזוקם**

על ההצלחות עשויים להגביר את המוטיבציה להצלחות תפקודיות גם בקשרים אנושיים.

- בעבור משפחות המתלבטות האם לגדל חיות מחמד בשל ליקויים חושיים של הילדים: לאור הסיכוי שחשיפה מכוונת, תדירה, מבוקרת והדרגתית של הילדים על הרצף למפגשים עם חיות המחמד תורמת להצלחתם להתגבר על ליקויים חושיים, ניתן להציע שחשיפה כזו לחיות בסביבתם הקרובה עשויה להביא למוכנות רבה יותר להתמודד עם ליקויים אלה. מכאן גדלים הסיכויים להצלחת גידול חיות מחמד במשפחה.

- השגחה – במיוחד בתחילת הקשר – על האינטראקציות שבין הילדים לחיות המחמד, חיונית כדי להבטיח את ביטחון הילדים והחיות כאחד, וכדי לסייע לילדים לפתח מודעות טובה יותר לצורכי החיות.

המלצות ליועצים חינוכיים העובדים בבתי ספר שבהם לומדים/משולבים ילדים על הרצף האוטיסטי:

- התערבויות טיפוליות הנעזרות בבעלי חיים בבית הספר, עשויות לתרום רבות לתפקודם של ילדים על הרצף הן בחיזוק תחומי התקשורת, היחסים החברתיים, ויסות הליקויים החושיים והן בהפחתת קשיים התנהגותיים ונפשיים.

- התערבויות אלה לצד גידול חיות מחמד במשפחה יכולות להגביר עוד יותר את הפוטנציאל לשיפור בקרב ילדים עם ליקויים מורכבים אלה.

- במפגשים עם הורי הילדים על הרצף יועצים חינוכיים יכולים לציין את האתגרים העומדים בפני משפחות הבוחרות לגדל חיות מחמד ולסייע להורים לשקול אפשרות זו באמצעות מתן שיקול דעת לגורמים משפחתיים רבים: גודל הדירה, יכולות כלכליות, מוכנות או אי מוכנות של כל בני המשפחה לגידול חיות מחמד בבית, קשיי הילד שעל הרצף, פניות ההורים ומוכנותם להשקיע משאבי זמן ואנרגייה בטיפול, פתרונות ליציאה לחופשים, סוג בעל החיים המועדף ועוד. שיקול דעת מעמיק יבטיח שילוב מוצלח של חיות המחמד במשפחה.

- ברמה הבית ספרית, יועצים יכולים להיעזר הן בחיות המחמד המשפחתיות והן בבעלי החיים הטיפוליים, להקניית מודעות לרווחת החיות ופיתוח ערכי חמלה וכבוד כלפיהן בקרב כלל התלמידים.

לסיכום: לחיות המחמד מקום חשוב בקרב משפחות עם ילד על הרצף האוטיסטי. נוכחותן תרמה רבות לתפקודם של הילדים והשפיעה בו-זמנית גם על שאר בני המשפחה. הן תרמו לחיזוק מערכת היחסים בין האחים, ליחידה ההורית ולגיבוש המשפחה. ממצאי המחקר מציעים שהשפעתן המיטיבה והמחזקת של חיות המחמד על המערכת המשפחתית עשויה להיות חשובה במיוחד בשל הקשיים הפוטנציאליים בהורות, בזוגיות ובתפקוד המשפחתי, הנובעים מהאתגרים הרבים הכרוכים בגידול ילדים עם ליקויים מורכבים. התרומה של בעלי החיים לתפקוד הילדים שעל הרצף התבטאה במגוון תחומים. תרומה זו מציעה אופטימיות רבה באשר למימוש מלא יותר של הפוטנציאל הטמון בהם. תרומה זו עשויה לספק רווחה ניכרת להורים ולהקל רבות על ההתמודדות המורכבת עם האתגרים המרובים הכרוכים בגידול ילדים עם ליקויים מורכבים. פיתוח האמפתיה כלפי חיות המחמד בקרב הילדים עשוי להציע נחמה ותקווה רבה להורים לגבי סיכויים טובים יותר להעברתה גם כלפיהם וגם כלפי אחרים.

רשימת מקורות

- בר-צורי, ר' (2011). **צרכנות פנאי – שוק חיות המחמד והוצאות משקי בית לגידולן**. משרד התמי"ת – מחקר וכלכלה.
- גילשטרום (וינברגר), ר' (2013). מקומן של חיות המחמד במשפחה: תרומתן המשמעותית לתפקודה. **חיות וחברה**, 48, 36-43.
- גילשטרום (וינברגר), ר' (2017). **חיות מחמד במשפחה: הגלוי, הסמוי ומה שביניהם, הקשרים טיפוליים**. גוונים.
- גילשטרום (וינברגר), ר' (2019א). תפיסת ההתנסות באובדן חיות מחמד בקרב משפחות בישראל – הדינמיקה הזוגית-משפחתית. **שאנן, כה**, 151-177.
- גילשטרום (וינברגר), ר' (2019ב). השפעת הליכות סדירות עם הכלב הביתי על בריאות בעליו. **רוח הספורט**, 5, 91-104.
- שליטא, ר', פרידמן, א' והרתאן, ר' (2011). **אוריינות חזותית בפעולה: חינוך בעידן החזותי**. מכון מופ"ת.
- שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותי – תאוריה ויישום**. רמות.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5* (5th ed.). American Psychiatric Publishing.
- Berry, A., Borgi, M., Francia, N., Alleva, E., & Cirulli, F. C. (2013). Use of assistance and therapy dogs for children with autism spectrum disorders: A critical review of the current evidence. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 19(2), 73-80. <https://doi.org/10.1089/acm.2011.0835>
- Burrows, K. E., Adams, C. L., & Millman, S. T. (2008). Factors affecting behavior and welfare of service dogs for children with autism spectrum disorder. *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 11(1), 42-62. <https://doi.org/10.1080/10888700701555550>
- Burrows, K. E., Adams, C. L., & Spiers, J. (2008). Sentinels of safety: Service dogs ensure safety and enhance freedom and well-being for families with autistic children. *Qualitative Health Research*, 18(12), 1642-1649. <https://doi.org/10.1177/1049732308327088>
- Byström, K. M., & Persson, C. A. L. (2015). The meaning of companion animals for children and adolescents with autism: The parents' perspective. *Anthrozoös*, 28(2), 263-275. <https://doi.org/10.1080/08927936.2015.11435401>
- Carlisle, G. K. (2012). *Pet dog ownership in families of children with autism: Children's social skills and attachment to their dogs* [Doctoral dissertation]. University of Missouri--Columbia. <https://doi.org/10.32469/10355/16523>

- Carlisle, G. K. (2014). Pet dog ownership decisions for parents of children with autism spectrum disorders. *Journal of Pediatric Nursing, 29*(2), 114-123. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2013.09.005>
- Carlisle, G. K. (2015). The social skills and attachment to dogs of children with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental disorders, 45*, 1137-1145. <https://doi.org/10.1007/s10803-014-2267-7>
- Carlisle, G. K., Johnson, R. A., Mazurek, M., Bibbo, J. L., Tocco, F., & Cameron, G. T. (2017). Companion animals in families of children with autism spectrum disorder: Lessons learned from caregivers. *Journal of Family Social Work, 21*(4-5), 294-312. <https://doi.org/10.1080/10522158.2017.1394413>
- Colțea, C. (2011). *Companion dogs: Helping families of children with and without Autism* [Doctoral dissertation]. Carleton University.
- Fernández-Alcántara, M., García-Caro, M. P., Pérez-Marfil, M. N., Hueso-Montoro, C., Laynez-Rubio, C., & Cruz-Quintana, F. (2016). Feelings of loss and grief in parents of children diagnosed with autism spectrum disorder (ASD). *Research in Developmental Disabilities, 55*, 312-321. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.05.007>
- Gau, S. S.-F., Chou, M.-C., Chiang, H.-L., Lee, J.-C., Wong, C.-C., Chou, W.-J., & Wu, Y.-Y. (2012). Parental adjustment, marital relationship, and family function in families of children with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders, 6*(1), 263-270. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2011.05.007>
- Hall, S. S., Wright, H. F., & Mills, D. S. (2016). What Factors are associated with positive effects of dog ownership in families with children with autism spectrum disorder? The development of the Lincoln autism pet dog impact scale. *PloS PloS one, 11*(2), 1-19. [e0149736. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149736](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149736)
- Hall, S. S., Wright, H. F., Hames, A., & Mills, D. S. (2016). The long-term benefits of dog ownership in families with children with autism. *Journal of Veterinary Behavior: Clinical Applications and Research, 13*, 46-54. <https://doi.org/10.1016/j.jveb.2016.04.003>
- Hart, L. A., Thigpen, A. P., Willits, N. H., Lyons, L. A., Hertz-Picciotto, I., & Hart, B. L. (2018). Affectionate interactions of cats with children having autism spectrum disorder. *Frontiers in Veterinary Science, 5*, Article 39, 391-10. <https://doi.org/10.3389/fvets.2018.00039>

- Harwood, C., Kaczmarek, E., & Drake, D. (2019). Parental perceptions of the nature of the relationship children with autism spectrum disorders share with their canine companion. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 49*, 248-259. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3759-7>
- O'Haire, M. E. (2017). Research on animal-assisted intervention and autism spectrum disorder, 2012–2015. *Applied Developmental Science, 21*(3), 200-216. <https://doi.org/10.1080/10888691.2016.1243988>
- Pisula, E., & Porębowicz-Dörsmann, A. (2017). Family functioning, parenting stress and quality of life in mothers and fathers of Polish children with high functioning autism or Asperger syndrome. *PLoS PLoS one, 12*(10), 1-19, e0186536. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0186536>
- Shir-Vertesh, D. (2012). "Flexible personhood": "I Loving animals as family members in Israel. *American Anthropologist, 114*(3), 420-432. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2012.01443.x>
- Smyth, C., & Slevin, E. (2010). Experiences of family life with an autism assistance dog. *Learning Disability Practice Disabilities Practice, 13*(4), 12-17. <https://doi.org/10.7748/ldp2010.05.13.4.12.c7758>
- Viau, R., Arseneault-Lapierre, G., Fecteau, S., Chamagne, N., Walker, C. D., & Lupien, S. (2010). Effect of service dogs on salivary cortisol secretion in autistic children. *Psychoneuroendocrinology, 35*(8), 1187-1193. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2010.02.004>
- Wong, P. W., Lau, K. C., Liu, L. L., Yuen, G. S., & Wing-Lok, P. (2017). Beyond recovery: Understanding the postbereavement growth from companion animal loss. *OMEGA—Journal of Death and Dying, 75*(2), 103-123. <https://doi.org/10.1177/0030222815612603>
- Wright, H. F., Hall, S., Hames, A., Hardiman, J., Mills, R., & PAWS Team., & Mills, D. S., (2015a). Acquiring a pet dog significantly reduces stress of primary carers for children with autism spectrum disorder: A prospective case control study. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 45*(8), 2531-2540. <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2418-5>
- Wright, H., Hall, S., Hames, A., Hardiman, J., Mills, R., PAWS Project Team, & Mills, D. (2015b). Pet dogs improve family functioning and reduce anxiety in children with autism spectrum disorder. *Anthrozoös, 28*(4), 611-624. <https://doi.org/10.1080/08927936.2015.1070003>